

ISMERTETÉSEK. BÍRÁLATOK.

Szily Kálmán. A magyar nyelvújítás szótára. Budapest, Hornyánszky V. 1902.

Nyelvújítóink sora bizonyosan a Halotti beszéd és a Königsbergi töredék íróival kezdődik: de Mondolatosaikat nem ismerjük. A Bécsi- és Münchener-codexek bibliafordítói szerencsésebbek, mert a Franciscanusok krónikása eléggé vastag degenegfával teljesítette körülöttük ebbéli tisztét, a mikor megírta rólok, hogy »iidem duo Clerici Haeresim seminantes utriusque testamenti scripta in Hungaricum idioma transtulerunt, quo ergo et quanta in eis apparet Haeresis sicut et ego legi: nemo hominum numerare possit, ex quo fuerant *simplices literati* iuxta proverbium vulgare: simplex theologus, purus haereticus est, nam istam dictionem *spiritus sanctus* exposuerunt sic: *zent zelleth*. — A Döbrentei-, Apor-, Jordánszky-, Érdy-codexek írói osztoznak ebben a szerencsében Tamás és Bálint pappal. S vajjon nem szolgált-e rá Komjáthy is, midőn a *zent lylek* után (yhlis)-t emleget, vagy azzal a sok más () közé tett magyarázó szóval, mely minden lapján olvasható? p. o. Nem de az illü isten (meg saytalaneytottay) meg bolondeytottay ez vylagnak bwichyesygeth? — lattatek (tetüek) ionak az uristennek. — Malazth (isteny kedw). — Vizzaltatassok (parth ewtysek). — Abrazottam (hasonlattam). — Vgy vyuok en bayt (vgy hansalodom en). — Keep utalas miatt (tetteses aital) stb.

Valóban mindig folyt a nyelvújítás hol lassabban hol gyorsabban, telt s vedlett a nyelv minden időben, Melius, Pázmány, Geleji Katona stb. mind nyelvújító volt, bár — tudunkkal — nem mindeniknek jutott is ki a maga Benedek Mihályja vagy Somogyi Gedeonja. — A nyelvújítás vagy nyelvrontás — kinek hogy tetszik — ma is tábori jelszó s ha nem oly szörnyű is a túlzás, a milyen száz évvel ezelőtt volt: eléggé heves a küzdelem, mert ma is legio azoknak száma, a kik a nyelv dolgában, ha az csak egy íznyi is, talpon állnak mind halálig vinni! Rajongók és elfogultak mindig voltak, vannak is, lesznek is, és ezek egyike sem hagyja magát egy könnyen. Mesterek és mestereik számára esküdöző tanítványok, egymáson túltenni akaró ifjú leventéi a tollaknak és rendszereknek, az eiriaszthatatlanok, a műkedvelő és nép-

felkelő szabad csapatok, a kiket mind egy lábíg a nemzeti nyelv tudása és szeretete lelkesít, — állják a sarat, vágják a ködöt; régít, újat felfedeznek, patkószéget, félkoppantót megbecsülnek, lyukas mogyoróval lövöldöznek, de olykor telebélű, könnyebb s nehezebb töretű dióval is hajigálóznak. A sok tüzes galacsin, a mit egymás felé röpitének, nem sokára kártétlenül hamvába hal, a temérdek szappanbuborék, a mit a magok multságára fúnak fel a levegőbe, egytől egyig szerte pukkan: de azért e hős vértől nem pirosult mezőkön is zöldel bokor, zöldel virány, fakad bimbó s érik gyümölcs, sőt a Rákosi szántó (nem a B. Hírlap, hanem a Kisfaludy Károly fajtája) számára is sok számba veendő emlék található.

Hálát érdemel a munka és fáradság, melyet Szily K. ezek összegyűjtésére fordított. A mozaik kép, melyet a nyelvújítás szótárában összerakott, mindenkit meggyőzhet arról, hogy a nyelvújítás szükséges és hasznos volt; és hogy hiábavaló a fitymáló hang azok részéről, a kik ma írni sem tudnak a nélkül, hogy minduntalan olyan szót s szószerkezetet ne használjanak, a mely annak idejében egyik-másik nyelvújító kohójából került ki.

Furcsa véletlenség az, hogy az első ismeretes gáncsolónak a *zent zelleth* ellen volt kifogása; a Kazinczy ellen készült pasquillusok egyikének pedig *Uj szellem* volt a címe.

Ez az *Uj szellem vagy is Uj magyarok útja Helikonra M. és N. Szegeden. Nyomtat. Grün Orbán betűivel. 1824.* sokkal később jelent meg, mint a *Mondolat* (1813) s korántsem támaszthatott már akkora háborút s később sem esett róla annyi szó, mint amarról; kézi könyveink maig sem tudják a szerző nevét. Erről felvilágosít bennünket a szerzőnek a halasi ref. főgymnasium példányában olvasható következő sajtókezű bejegyzése: *Tekintetes Peterka József úrnak orvosi Tudományok Doctorának Kis Kun Kerület Rendes Physicussának és a Pesti orvosi Kar Nagy érdemű Tagjának tisztelet jeléül a Szerző Maróthy Mátyás földmérő.* — Szinnyei két nyomtatott művét sorolja fel *Maróthy M.*-nak s kéziratban maradt kised török nyelvtanát s mondja, hogy »Danielik még egy színművét említi, ezt azonban nem ismeri.« Ez az ismeretlen színmű az *Uj szellem*, mely egy évvel elébb jelent meg az 1825-ben napvilágot látott *Amália cz.* háromfelvonásos »játék«-ánál. Az *Uj szellem* nem esetlenebb a *Mondolat*-nál s nem oly mocskos mint az a másik pasquillus, mely Patakon készült. Az *Uj szellem* szintén három felvonásból azaz Első, Másod és Harmad Actből áll. Az első nyolcz, a második kilencz, a harmadik két scént foglal magába. Az első Act után a *kortin le esel*, a második után a *serge le görög*, végül a *fügmény le esel*. A Helikonra élve feltörtető nyelvújítókat (Kolompósi = Kazinczy stb.) Gyöngyösi, Révai, Csokonai s a Nimlány Bakja utasítják vissza. A visszautasítottak nevében Bugaczi a nagy Dijzó előtt kéri fénykoszorújokat, a mire méltóságos hangon szózat hallatszik: »Az igaz erkölts nyeri el jutalmát, vélt érdemnek itt hely nints. Ti sok munkával keveset vittetek végbe, több kárt, mint hasznot okoztatok, azért helytelen szándéktok bé nem tellyesedik!! — Távozzatok!«

— Egy bírálója azt írja róla: »Valóban kedvetlen tünemény, hogy Literaturánknak ezen mocskait nem régibe is az *Uj szellem* című idétlen Pasquillusnak szerzője gyarapítani igyekezett, a ki az eddig volt idétlen sápitókat mind tudatlansággal mind józan ítélő tehetség szűkölködésével felül múlván, méltó azon csúfságos koszorúra, melyet maga magának kötözött.«

Ha valaki azt állítaná, hogy egynémely szót akár hajdan, akár a XVIII. század végén másképen nem lehetett s kellett volna megcsinálni, azzal vitatkozni sem volna érdemes: az azonban bizonyos, hogy annak a szónak, a mi bármely korban rossz kamarán készült, élni kellett addig, míg helyébe jobb nem született. Annak a mit már vagy száz év óta használunk, mert szükségünk van rá, szintén maradni kell addig, míg jobb nincs helyette. A mint polyvaként fűtta el e száz év szele azt a temérdek sokat, a mi a rossznál is rosszabb volt: majd elhordja ezeket is azokkal együtt, a mik ezek helyett hiába barkáznak. Helyettök csak jobbakra van szükség.

A 40-es években sem sokat ártott a nyelvnek például Somogyi Antal szófaragása; épen úgy nem karczolhatták azt meg a 60-as években azok a rozsdás szegek, a melyekkel ugyanő hun-scytha betűs énekeit írta s furcsaságait folytatta. Vagy hol maradt nyoma Vári Szabó Sámuel nyelvészkedésének, Zsarnóczy Antónia hitnős Takács Györgyné muzsákkal csókban babért öltöző kebel-verseinek? Mint »Hiadornak nincs neve többé,« — úgy »nékik is itt, a nap levirágzott« s igaz marad, a mit Kazinczy a mondolatos években 1814. febr. 27-én írt Szentgyörgyinek: »azért, hogy szerencsétlen újítások is esnek a nyelven, nem következnek, hogy minden újítás szerencsétlen s minden újítás tilalmas.«

Ideje volt, hogy a nyelvújítás krónikája, a mint Szily a maga munkáját nevezi, ha nem teljesen is, közzé tétessék. Szótári teljességről csak álmodni lehet: a ki ezt ébren óhajtja vagy követeli, járuljon hozzá a mivel tud. Szily is ezt tekinti fáradsága legfőbb jutalmának.

Ime néhány adat:

Ádáz. Rájnis József 1773—1781. (A m. H. v. Kalauz 21. l.)

Szánj meg! úgy illik, noha vad szemednek

Tsak sisak, pánczél, haragos kiáltás,

S a dühödtt Maurus katonának ádáz

Homloka tetszik.

Alagya. Rájnis József. 1773—1781. (A m. H. v. Kalauz. Elől.

járó b.) Vilmáni Libétz Mihály imez Alagyas verset szerzette-

(25. l.) XIV. Alagya. — (28. l.) Alagyas versek. XV. stb.

Bírál. b. Bálintitt J. 1784. (Kodrus, 57. l.)

Hidd el, végzett az Ég halandók béréről;

Minden Király számol jobbágya vérérol;

Tettét kinek-kinek egyaránt bírállya,

Istennél a jobbágy olyan mint Királlya.

Biztalm. Gellei¹ József. 1788. (Halló I. 35., 211., 213. l.) ezen

¹ Nem Gellei.

korhely Biztalmast (Commissariust) kellene legelsőbben is arra szorítani. — Talán ez adott okott a *bizalmas* írására. Barczafalvinál 1787 (Szigv.) *bizottalmas*.

Burkol. b. Bálintitt J. 1784. (Kodrus, 50. l.)

Személyedet búban mi veszély burkollya?

Dal. Rájnis József. 1773—81. (A. m. H. v. Kalauz) 10. l.

Akkor a széllyel-futamó porontyok

Dalra fakadnak.

1774. (15. l.) Jaj! ha a sok nép, sok öröm kiáltás

Udvara táján habahurgia szárnyát

Tépi e hozzád siető dalomnak!

1773. (25. l.) Tollam akár-mitsodás Szittjai dalra fakad.

Disz. Rájnis József. 1773/81. (A. m. H. v. Kalauz 5. l.)

Adta fő díszét bötsös homlokának.

(18. l.) Tirzis e füves mezőknek

Dísze, örvendeztetője.

b. Bálintitt J. 1784. (Kodrus 81: l.)

Oh erköls mely engem bátoritt s vigasztal,

Oh harag mely téged uj diszszel magasztal.

(92 l.) Mert a nemes halál dísze az életnek.

Divat. Rájnis József. 1773/81. (A. m. H. v. Kalauz 3. l.)

Van nála divatja

A Tudománynak.

Éghajlat. Gellei J. Halló I. 81. II. 391. l.) A ti hadakozásaitok hátráltatják ezen Ég hajlat (Clima) alatt az emberiségnek kipalléroztatását.

Elő-beszéd. Gvadányi 1790. (Gondolatok) Elő-beszéd.

Enyh. Gellei J. 1788. Halló I. 108. l. Most már úgy látszik csakugyan, hogy enyhébb, és az emberszív érzéseit gerjesztő szellő kezd lengedezni.

Érdem-oszlop. Mátyási József 1790. (Szer. fundálló Fiú tisz. oszl.)

Ezek lettek Érdem-oszlopi nevének

S Szárnyai a napba repülő hírének. (23. l.)

Félemlít b. Bálintitt 1784. (Kodrus 68. l.)

Engem nem félemlitt dühösséged árja,

Semmitől nem fél az ki az halált várja.

Fennsík. Lugossytól hallottam, hogy Reguly egyik akadémiai felolvasása közben a jelenvolt tagoktól magyar szót kért a Hochebene kifejezésére s ő ajánlotta a *fensík*-ot. Regulynak a Dzungárokról 1850. szept. 16-án tartott előadásában ez valósággal olvasható is így: »az egész közép-ázsiai *fensík* a dzungár Khánnak hódolt.« (Uj M. Muz. 1850/1 LXIX. l.) Ballagi már 1862-ben felvette Német-Magy. Szótárába Hochebene alatt.

Hasonlít rá. Vörösmarty, Eger (1827) I. ének közepe. — Méne' futásával röptülő sólyomra hasonlít. — Ennek az egyre jobban terjedő

szóhasználatnak keletkezését illetőleg a Nyőr (25. 558. l.) hiába tudakozódott. Nem itt olvasható-e először s nem a hexameter facsarta-e ki V. tollából?

Hazafi. b. Bálint t. J. 1784. (Kodrus 105. l.) — Bűnt a Hazafiak szíve bé ne vegyen. — *Gvadányi* 1789. (Gondolatok. Előbeszéd) talám fog találkozni valamely Hazafi, annyi sok ezer fegyvert viselő magyarok közzül. — *Mátyási József* 1790. (Szer. fund. álló fiúi tiszt. oszlopa.)

E pirongatással azt hát nem aláztam,
Mellyel az elpártolt hazafit gyaláztam.
Pap vólt, de tsak mikor állott Katedrába,
Egyébbkor Hazafi a maga házába (17., 18. l.)

(*Utazás 1791.*) Igaz azt is kérdém: Hallá ked atyafi!
Hol lakik a *Módi*, az az új Hazafi. (Vers. II. 116.)

(*II. József halálára 1790.*) 5. l. a maga Hazafi társainak irigysége — —
megholt a legjobb hazafiaknak halálával.

(*Mentő felelet 1790.*)

Most úgy megnyúgodtunk hazafiságodon
Mint megháborodnánk el-változásodon.

Jutalom-pénz. Benkő József. 1785. (Socr. rediv.). Itt dolgozott legelsőben — — olyan tudós feleletet, mellyen azon Társaságtól, a legjobb felelőnek számára kiígért, harmincz aranyat nyomó Jutalom-pénzt dítséretesen elnyerte. (F4.)

Költemény. Mátyási József. 1790. (II. József halálára) 16. l. jegyz. Káron a költemények szerént vólt egy pokolbéli vén Isten.

Magán-hangzó. Rájnis J. 1773—81. (A. m. H. v. Kalauz 105 s köv. l.) A bötük részint magán-hangzók, részint mással-hangzók. 1781. (Meggyszerzés 72. l.) A magán-hangzó, és mással-hangzó bötünek nevezetít nem én találtam fel, hanem gyermek-koromban jó Magyaroktól hallottam, és most is jóvá hagyom.

Majmol. Gellei J. 1788. (Halló I. 106. l.) Az én Tanátsnokaim közzül ez követi s majmolja a másikat, az meg a harmadikat, s úgy tovább. *Mátyási József.* 1790. (Szer. fund. álló Fíúi tiszt. oszl.)

A természet láttatik próbálni, ha vallyon a festő
Majmolhat-é ollyat, a minéműt fest ő. (12. l.)

1791. (*Utazás*) Ha azt a ki majmol új módi pántlikát,
Vagy gondol valami pók-háló fáabrikát
Ha mondom az ollyat segítjük, dicsérjük stb.

Mással-hangzó, Rájnis J. 1773. (A. m. H. v. Kalauz 105. s köv. l.) Akadályos az egyes magán-hangzó is, mikor utánna azon szóban vagy több mással-hangzó következik, vagy azon egy mással-hangzó megkettőztették p. ok. *Alma, kardra.*

Mondolat. Gellei József. (Halló 1788. II. 405. l.) Az ő neve és az ő élete elég dítsérő Mondolat. (Oratio.)

Oszlop-írás. Benkő József. 1785. (Socr. rediv.) Most pedig ez halotti Oszlop-írás-(chártá)ban (G2.)

Oszloplás. Benkő József. 1785. (Socr. rediv.) Oh Tudomány Háza! Sok jó Fiaknak lett benned tanulása, kikkel erősödött Hazánk oszloplása (H2) L. Oszlopszat.

Pamlag. Gellei J. 1788. (Halló I. 40. l.) hogy még tsak egy Pamlag (Kanapé) is azon helyből ki ne mozdítottassék.

Remek-írás. Benkő József. (Socr. rediv.) — adott ki edgy bészentező Remek-írást (Inauguralis Dissertatiot) (G1). Minémű mélységes és drágalátos dolgokat viselnek magokban mind ezek a Remek Írások; nagyobbak azok, mintsem ide szoríthatnának. (U. o.)

Sajtó szabadsága. Mátyási 1796. (Vers. II. 176.) Ha az ilyen alkalmaztatással való helyes élés módiba jönne, azonnal megszűnne a könyvek ellen való vádaskodás, és a sajtók tellyes szabadságot reménylhetnének.

Sírdomb. Gellei J. 1788. (Halló I. 24. 153. l.) A ti összeeskette-tésteknek, a ti Atyátoknak jövendőbéli Sírdombján kelletik megესni.

Sírhalom. b. Bálintitt J. 1784. (Kodrus 12. l.)

Ah! kegyetlen! s te nem indúlsz síralomra,
Holott édes fiad jutott sír-halomra.

Sivatag. Gellei J. 1788. (Halló I. 134. l.) Oh beh nagy sivatag pusztaság e világ én reám nézve, a midőn te már többé nem vagy. Gvadányi. 1789. (Gondolatok. Előbeszéd), hasonló lettem amaz sivatag és vadon Erdők közepén barlangba lakozó szarándokhoz.

Száz (Század). Rájnis József. 1773—81. (A m. Helikonra vez. Kalauz. Előljáró-b.) A mostani Században ama nevezetes és szép könyvei által Ország-szerzte el-hiresedett Főt. Molnár János úr már imez ifjatta-szerzett verseivel megmutatta, mire mehetnénk. Mátyási József, 1790. (Szer. fund. álló Fiúi t. oszt.)

S talán meg-akarod e Százat itélni,
A mellybe nem méltó jó Énóknak élni. (7. l.)
A mennyi Százai a holt Esztendőnek
Alusznak keblébe az el-múlt időknak. (8. l.)
Mind két valóságát néki ahoz mérték,
Melly a mi Százunkban rendes férjfi mérték. (23. l.)

(II. József halálára 8. l.)

Ez az a Hetedik száznak Trajanusa.

Szível. b. Bálintitt J. 1784. (Kodrus 25. l.)

Vallyon mely hatalom vezérli szívünket,
Hogy inkább szívellyük született helyünket?

Szomor-játék. Benkő József. 1785. (Socr. rediv.) A következő Szomor-játék (Tragoedia) szabású Verses Írásban (G2).

Szószer. Benkő József 1785. (Socr. rediv.): — — nem úgy pedig hogy csak a dolgot tudta volna elmondani; hanem szintén azon szószerrel (stilussal), avagy azoknak a meg-írt szóknak öszve-kötött rendével. (F4.)

- Temető.* b. Bálinttitt J. 1784. (Kodrus 66. l.)
 Ha temetőmnél jár, s ahoz közel léssen
 Rollam emlékezik, örömét megbontya
 S tudom hogy érettem vagy egy könyvét ontya.
- Gejza József* 1785. (Halottak innepe): temető kert, temető hely,
 temetség — s ezeken kívül 34. l.: Koporsója a Tűz, Temetője
 Pokol. — 35. l.: Orátora volt néki a Krisztus, Temetője az Ábra-
 hám kebele, dolga bóldogság.
- Mátyási J.* 1790. (II. József halálára) 5. l.: Hannibált is foglyul
 vitte a temető. — (Kiáltó szó a temetőben, mellyel néhai Veresmarti
 Vég Sámuel úrnak halálát kesergi. 1790.) (Koporsó-kő 1790.)
 Ime Temető ez, egy rémítő bányá,
 Mellyet a régiség döggel tele hánya.
- Tönkre zúz.* Helme c z y. (Hartz Szózat.)
 Szittyá vitézek! a Hartz zivatarja
 — — — — —
 Hogy ravasz ellenitek cseleit
 Tönkre zúzza bajnok korotok.
- Vezér csillag.* Mátyási József. 1790. (Szer. fund. álló Fiúi t. oszl.)
 Példáival, mintegy házbeli nap, maga
 Nékünk és Népének vólt Vezér tsillaga. (22. l.)

